

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

FRIHETSTIDEN

Lars O. Lagerqvist

När Karl XII stupade vid Fredrikshald var det också slut med krigsmoralen – det var kungen ensam som vägrat uppge tanken på att återta det förlorade svenska östersjöväldet. I efterhand ställer man sig ganska frågande inför meningen med det norska fälttåget; förnuftigare var väl de hemliga fredsunderhandlingar som kungens mäktige "rådgivare", baron Görtz, bedrivit med Ryssland (på Åland). Han befann sig den 30 november 1718 på återväg till kungen för att rapportera om resultaten av sina överläggningar.

Sverige var utmattat, ruinerat, berövat sina besittningar och ansatt av fiender på alla håll; Finland var ockuperat av Ryssland som också behärskade Östersjön. Dess "envälds, allom bjudande suverän" hade sedan krigsutbrottet 1700 vistats utomlands i femton år och inte en enda gång besökt rikets huvudstad; efter återkomsten hade han haft sitt huvudkvarter i Lund. Sedan kröningen hade han inte sammankallat rikets ständer och det självpåtagna möte som dessa utlyst under Karls långa vistelse i Turkiet hade upplösts på hans befallning. Så gott som alla politiskt medvetna svenskar var övertygade om två saker: den förhatliga suveräniteten måste avskaffas och landet måste till varje pris sluta fred med sina fiender.

I själva verket var tillfället ovanligt gynnsamt, eftersom det inte var självklart vem som skulle ärva tronen. Det fanns två kandidater. Av Karl XII:s sex syskon hade bara två nått vuxen ålder och av dem levde endast den yngsta system, Ulrika Eleonora (född 1688). Den äldre, Hedvig Sofia, hade avlidit redan 1708 och efterlämnat en son (född 1700), den unge hertigen Karl

Ulrika Eleonora lät efter Karl XII:s död 1718 hylla sig som drottning av Sverige i kraft av sin arvsrätt. Riksdagen tvingade henne emellertid att avsäga sig kronan och valde henne istället till drottning i januari 1719. Hon hade tänkt sig att samregera med maken, men tvingades 1720 att abdikera till hans förmån. Porträttet målat av Martin Meytens d.y. Gripholm. Foto Statens konstmuseer.

Fredrik av Holstein-Gottorp (hans far, kungens ungdomsvän, hade stupat i polska kriget), uppfostrad i Sverige. Den svenska tronföljdslagen kunde emellertid inte, om man var strikt, tillämpas på någon av dessa kandidater. Endast en ogift prinsessa kunde ärva tronen och Ulrika Eleonora hade – visserligen med broderns medgivande – år 1715 gift sig med arvprinsen Fredrik av Hessen-Kassel, som var en ganska framstående militär och tidigare deltagit i det spanska tronföljdskriget.

Karl XII hade uppskattat sin sväger och gjort honom till generalissimus. Han hade deltagit i de norska fälttågen 1716 och 1718; i det första blev han allvarligt sårad. När kungen stupade

Barnen sitta på trappan med några ben
 på en tallrik - för hundens örn och hungrig
 får sig ett ben. Hans nåde kommer,
 ur vägen ur vägen

De sociala motsättningarna var stora under 1700-talet. "Barnen sitta på trappan med några ben på en tallrik - gårdshunden är ock hungrig, får sig ett ben. Hans nåde kommer, ur vägen, ur vägen." Laverad teckning av Elias Martin. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

var han beredd att gå till handling för att säkra tronen åt sin hustru. Han utvecklade en aktivitet som senare knappast skulle utmärka honom. Hans adjutant Sicre skickades som ilbud till Stockholm och en avdelning fick order att arresteras Görtz, som befann sig i Tanum på väg till kungen. Krigskassan, 100 000 daler silvermynt, delades ut till officerskåren. Den 18-årige Karl Fredrik däremot stod handfallen.

I Stockholm var Ulrika Eleonora lika aktiv. Hon lät arresteras några av Görtz' medhjälpare och inkallade rådet, som förmåddes låta utropa henne till drottning - det kungjordes i kyrkorna redan söndagen den 7 december. Hon fick emellertid inom kort lova att

avsäga sig enväldet och att sammankalla riksdagen. Det var såväl ämbetsmännen som armén som utövade påtryckningar, inte minst gentemot Fredrik, som fått titeln kunglig höghet; man visste vilket inflytande han hade på sin gemål.

Riksdagen sammankallades till den 20 januari 1719. Nu visade det sig, att man inte alls var villig att godta Ulrika Eleonoras arvsrätt. Hon fick förklara sig redo att

rätta och ändra varjehanda uppkomne nyheter och alldeles avskaffa den så kallade souverainiteten, vilken Vi ock härmed för Oss och Våre efterkommande till evärdelige tider alldeles avsäga och däremot, efter Våre förfäders Sveriges glorvyrdigste konungars lovliga exempel, vilka bragt riket och det kära fäderneslandet i ett florerande stånd, sätta rikens styrelse uti dess gamla skick och väsende igen, som ifrån förra tider har varit så lycksaligt.

Lantmarskalk i adelsståndet blev landshövdingen i Uppland, Per Ribbing, ledande inom den krets som redan utarbetat ett hemligt förslag till en ny författning. Han ledde nu arbetet med att förändra regeringssättet; det gällde inte bara, som man påstod, att återställa förhållandena som de var före 1680, då Karl XI gjorde sig enväldig, och att avskaffa alla missbruk, som uppkommit under Karl XII:s sista år.

Ulrika Eleonora måste för det första acceptera, att hon blev drottning genom ständernas fria val, inte genom arv. Hon måste också godta att följa den regeringsform som ständerna antog. Den 23 januari blev hon så vald och en månad senare var regeringsformen färdig och daterades den 21 februari. Fem dagar senare jordfästes Karl XII i Riddarholmskyrkan och i mitten av mars kröntes Ulrika Eleonora i Uppsala domkyrka – sista gången denna ceremoni ägde rum där.

Samtidigt som drottningen undertecknade regeringsformen halshöggs Görtz på galgbacken; liket togs senare i hemlighet upp ur den försmädliga förbrytargraven och fördes till Tyskland. Utan tvivel var domen ett justitiemord; kungens forne rådgivare hade förvägrats rättegångsbiträde och alla medlemmar av den kommission som dömde honom – under Per Ribbings ordförandeskap – hyste ett verkligt hat till den anklagade. Femtio år senare erkändes detta av Gustav III, som betalade ett skadestånd till Görtz' släktingar i Tyskland.

Så gott som alla förordningar som utfärdats under de senaste åren, dåliga såväl som goda, upphävdes. Skjuts- och poststadgan t.ex. var framsynt men ansågs för kostsam. (Den hade bl.a. infört

”En åtta kos bonde
som haver en häst,
gudfruktig och ärlig,
god granne därnäst, är
litet låghalter, god vän
med sin präst samt
glad i sitt arbet, den
mår allrabäst.”

”Bondelyckan”, en
idylliserande skildring
av 1700-talets bonde-
liv. Målningen, som
är utförd vid 1700-
talets mitt, har funnits
i ett prästhem i Skirö,
Småland. Nordiska
museet. Foto Birgit
Brånvall.

högertrafik på våra smala och dåliga vägar – tänk vad Sverige skulle ha sparat 1967, om den förordningen fortsatt att gälla!) Det förhatliga nödmyntet hade snabbt nedsatts från 1 daler till 2 öre redan före riksdagen och blev nu helt ogiltigt; i stället fick inneha-varna s.k. återförsäkringssedlar, som långsamt inlöstes till ca 50 % av namnvärdet – alltså en partiell statsbankrutt. De flesta kvarvarande mynttecknen, som de egentligen kallades, ompräg-lades till 1 öre kopparmynt, den lägsta valören i vårt dåvarande myntsystem. Silvermyntfoten återinfördes. (Till läsarens upplys-ning: varje nödmynt, som vägde 4–8 g i koppar, hade valören 1 daler silvermynt och skulle ersätta ett *plåtmynt av koppar* om 756 g i samma valör. Över 40 miljoner nödmynt präglades totalt 1716–19 – mer än tio gånger en svensk 'fredstida' statsbudget! Statskulden var ca 60–70 miljoner!)

Den period i Sveriges historia som följde på dessa omvälvande händelser har kallats *frihetstiden* och räknas pågå fram till Gustav III:s oblodiga statsvälvning den 19 augusti 1772. Den domineras av "Riksens maktägande ständer" och alltifrån 1738 års riksdag av två partier, hattar och mössor – varom mera nedan. En slags parlamentarism utvecklades och kungadömet, som behöll all sin yttre magnificens, förlorade så gott som allt inflytande på den utrikes och inrikes politiken.

Den gamla ståndsriksdagen var naturligtvis inte demokratisk i vår mening. Ända fram till slutet av frihetstiden hade adelsstån-det det största inflytandet – bl.a. hade de ensamrätt till högre ämbeten – och bondeståndet det minsta; bönderna var t.ex. inte representerade i sekreta utskottet, ej heller i bankutskottet. Men att bönderna överhuvudtaget hade något att säga till om var något unikt i Europa (möjligen med undantag av Storbritan-nien). Präste- och borgarstånden var ingalunda utan makt och lyckades t.ex. tillsammans med bönderna vid flera tillfällen få sin vilja igenom.

Kanske man bör påpeka, att inte heller adeln var så "över-klassbetonad" som man föreställer sig. Åtminstone fram till 1762 var det praxis, att alla högre ämbetsmän och officerare och de flesta söner till biskopar blev adlade. 1719 upphävdes klassindel-ningen vid votering på Riddarhuset. Där hade de tre klasserna haft var sin röst och eftersom de båda första bestod av mindre än 200 ätter, den tredje av över 1500, kan man förstå, att lågadeln – ämbetsmännen – fick det största inflytandet. (Ulrika Eleonora

skapade mer än 150 nya adelsätter under sin korta tid på tronen.) I riksrådet återfinner vi dock vanligen högadelns representanter.

Enligt den nya författningen måste monarken alltid "instämma med samtliga rikets ständer" och "styra och regera riket... med rikets råd". I riksrådet fick drottningen/konungen två röster samt utslagsröst – utan tvekan ett misstag av författningsfäderna, eftersom det blotta faktum att monarken kunde ha en egen åsikt bäddade för allvarliga motsättningar. Men parlamentarismen i sin moderna form existerade ännu inte.

Kungen/drottningen skulle tillträda regeringen vid 21 års ålder efter edsavläggelse, försäkran och kröning. Kungliga barn skulle uppfostras av personer som ständerna tillsatte och som var ansvariga inför dessa. Monarken fick ej resa utomlands eller börja krig utan att höra ständerna.

Rådet – vars medlemmar skulle utses inom adeln – bestod av 24, senare 16 medlemmar. En nämnd om 24 adelsmän, 12 präster och 12 borgare (men inga bönder!) satte tre namn på förslag för varje ledig plats och sedan dessa förslag godkänkts av riksdagen ägde kungen att utnämna en av dem (senare inskränktes kungens makt ytterligare på detta och andra områden). Kungen var tvungen att anta det beslut, som fattats av en majoritet av rådet. Kollegiernas – ämbetsverkens – chefer fick inte ingå i riksrådet med undantag av kanslipresidenten, som kom att fylla en premiärministers funktion. Den främsta makten tillföll dock, som vi sett, riksdagen, som skulle sammanträda vart tredje år. En urtima riksdag kunde inkallas oftare av regeringen.

ULRIKA ELEONORA 1719–1720

Drottningen var till det yttre ganska lik sin bror, "karlavuren", har det sagts, med hög panna, stor näsa och den framträdande pfalziska underläppen. I själva verket var hon mycket kvinnlig till sin läggning och blev nästan omedelbart djupt förälskad i sin Fredrik – för honom däremot var äktenskapet ingånget av beräkning. Kanske det aldrig blivit något frieri, om han inte haft en svenskfödd general Ranck i sin stab (härstammande från Anders Persson på Rankhyttan, som vi läst om i samband med Gustav Erikssons äventyr i Dalarna i december 1520). Det var denne som framfört frieriet vid ett besök hos den unga prinsessan och sedan drivit det besvärliga ärendet i ett par år till dess att Karl XII –

Fredrik I, lantgreve av Hessen-Kassel, förmäldes 1715 med Ulrika Eleonora och valdes till konung 1720. Porträttet är utfört av Lorens Pasch d.ä. och tillhör Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

från Turkiet – äntligen lämnat sitt medgivande. Den största och viktigaste frågan som nu upptog drottningens och rådets tid var att få slut på kriget. Det visade sig vara förenat med många svårigheter; härtill bidrog också att greve Arvid Bernhard Horn, den främste politikern, inte kunde dra jämnt med Ulrika Eleonora och därför redan i april avgick som kanslipresident och riksråd. Under tiden härjade ryska flottan de svenska kusterna, brände städer, kyrkor och herrgårdar och plundrade efter behag; vid ett tillfälle var t.o.m. Stockholm hotat. Danska flottan under Tordenskjöld vann den ena segern efter den andra. I november slöts den första freden, nämligen med Hannover (vid denna tid i personalunion med Storbritannien). Sverige avträdde Bremen-

Verden och erhöll 1 miljon riksdaler. Samtidigt förband sig Storbritannien att understödja Sverige med subsidier och med sin flotta – det senare skulle visa sig vara ett värdelöst löfte. Därefter följde fredsslutet med Preussen, som erhöll Vorpommern med Stettin samt öarna Usedom och Wollin mot 2 miljoner riksdaler. De övriga frederna skulle dröja ytterligare.

FREDRIK I 1720–1751

Ulrika Eleonora hade mycket svårt att finna sig i den nya författningen. Hennes uppfostran och utbildning hade ju ägt rum under det karolinska enväldet och var i och för sig gedigen – hon var språkkunnig och beläst i framför allt historia och teologi – men hade också stärkt de egenskaper som utmärkt fadern och brodern: envishet, handlingskraft, rättsinnighet och fullständig öppenhet. Hon kunde knappast dölja sina antipatier och till en början var råd och ständer ganska undfallna, som t.ex. när Horn fick lämna sina befattningar. Emellertid märkte man snart, hur starkt inflytande hennes gemål hade. Hennes önskan att få Fredrik till medregent hade dock avvisats av ständerna. När dessa ånyo möttes i januari 1720 och Horn valts till lantmarskalk, var tiden inne för att åstadkomma en mera funktionsduglig regering. Arvprinsen underhandlade med Horn – drottningen hade vägrat – och till sist förmåddes hon att uppge sin plan på samregering. Fredrik, som varit reformert, övergick till den lutherska läran, och den 24 mars valde ständerna honom till konung; Ulrika Eleonora abdikerade, dock med det förbehållet att hon skulle återta regeringen i händelse av makens sjukdom, död eller utlandsvistelse. Fredrik kröntes i Stockholms Storkyrka den 3 maj.

Regeringsformen fick nu i huvudsak den utformning den skulle behålla till 1772. Författningen och grundlagarna blev omgärdade med ännu strängare bestämmelser och kungamakten försvagades ytterligare. Adels privilegier väckte förargelse i de övriga stånden och riksdagen avslutades i oenighet. Först vid riksdagen 1723 kom det till en förlikning och bl.a. upphävdes bestämmelsen om adels företrädesrätt till lägre ämbeten.

Fred med Danmark slöts den 3 juni 1720, vari Sverige avstod från tullfrihet i Öresund, betalade 600.000 riksdaler och lovade att inte längre stödja hertigen av Holstein. Horn var nu åter

kanslipresident och medlem av rådet och delar äran av freden med det engelska sändebudet Carteret, som närmast tvingade den danska regeringen att underteckna fördraget.

Så återstod freden med Ryssland och det blev den svåraste av alla uppgörelserna. De direkta fredsförhandlingarna, som hölls i Nystad, började först i mars 1721 och under tiden fortsatte de ryska härjningarna samt ockupationen av Finland. Den 30 augusti 1721 underskrevs *freden i Nystad*; Sverige avträdde definitivt sina baltiska besittningar samt delar av Keksholms och Viborgs län. Som plåster på sårerna fick vi två miljoner riksdaler.

Sverige hade nu fått fred och stormaktstiden var definitivt slut. Tsar Peter och Ryssland hade övertagit vår maktställning i Norden. Men det skulle dröja innan alla de ledande i vårt land kunde bringas till insikt om detta förhållande.

För den regeringstid vi här behandlar skulle det vara mera berättigat att sätta andra namn än Fredrik I:s. Denne saknade inte vad vi brukar kalla charm; han hade ett angenämt väsen och förvärvade lätt vänner. Hans personliga tapperhet i krig och handlingskraft i trängda lägen hjälpte dock inte i fredstid och han saknade två mycket väsentliga egenskaper: omdöme och uthållighet. Härtil kom, att svenskarna hade svårt att förlika sig med hans vidlyftighet på det erotiska området; här var hans stackars barnlösa drottning tolerantare, när hon så småningom fick ögonen öppna för Fredriks snedsprång, som han till en början försökte dölja.

Den första tiden gjorde dock kungaparet ett par försök att utvidga kungamakten; en mera uthållig och listig regent hade kanske lyckats utnyttja ståndens uppenbara oenighet vid 1720 års riksdag.

Fredrik och Ulrika Eleonora företog sommaren 1722 en "eriks-gata"; i själva verket avsåg den att öka deras popularitet och att påverka opinionen för en utvidgad kungamakt. När en deputation framförde klagomål över någonting, svarades alltid, att Hans Majestät gärna skulle vilja hjälpa, men riksens ständer . . . Ni vet!

Drottningens barnlöshet tycks ännu ha varit i mångas tankar. När det höga herrskapet vistades på Medevi brunn – vars vatten ansågs befrämja fruktsamhet – framfördes en dikt med bl.a. följande innehåll:

Var droppa, som av Med'vi rinner,
tillber sin stora Drottning's namn,
och hoppas, att Ulrika finner
ny kraft i sköte, bröst och famn.

Drottningen förutspåddes, att hon som haft en kung som far och en som bror och hade en som man också skulle bli "en konungs mor". Så blev det som bekant inte.

Fredrik lyckades inte öka sitt anseende genom sina intriger; tvärtom tilltog anhängarna till det s.k. holsteinska partiet, som en tid under 1720-talet var en verklig maktfaktor och i hög grad oroade kungaparet – de ville inte se Karl Fredrik som tronföljare.

En av den holsteinske hertigens anhängare, Carl Gustaf Cederhielm, skrev ett spydigt epigram:

Vad i sin period den högsta punkten sett,
Plär åter strax därpå sitt förra intet röna.
Kung Karl vi nyss begrov, kung Fredrik nu vi kröna –
Så har vårt svenska ur då gått från XII till I.

Värdshuset utanför Stockholms tullar var populära utflyktsmål under frihetstiden. Utsnitt ur laverad teckning från Ålkistan utanför Roslagstull av Jean Eric Rehn, 1760-talet. Nationalmuseum.

Riksdagen 1723 blev ingen framgång för Fredrik. Han måste i trontalet dementera alla rykten om att han åter skulle vilja införa enväldet – de var falska. Endast i bondeståndet fann han under riksdagen ett visst stöd – de och kungen var ju på sätt och vis den nya författningens styvbarn. Frågan om privilegierna debatterades livligt och slutade med en kompromiss. En särskild riksdagsordning fastställde hur förhållandet mellan ständerna å ena, konung och råd å andra sidan, skulle ordnas. Riksdagsbesluten skulle visserligen utfärdas av kungen, men om denne nekade sin underskrift, kunde rådet göra det i hans ställe.

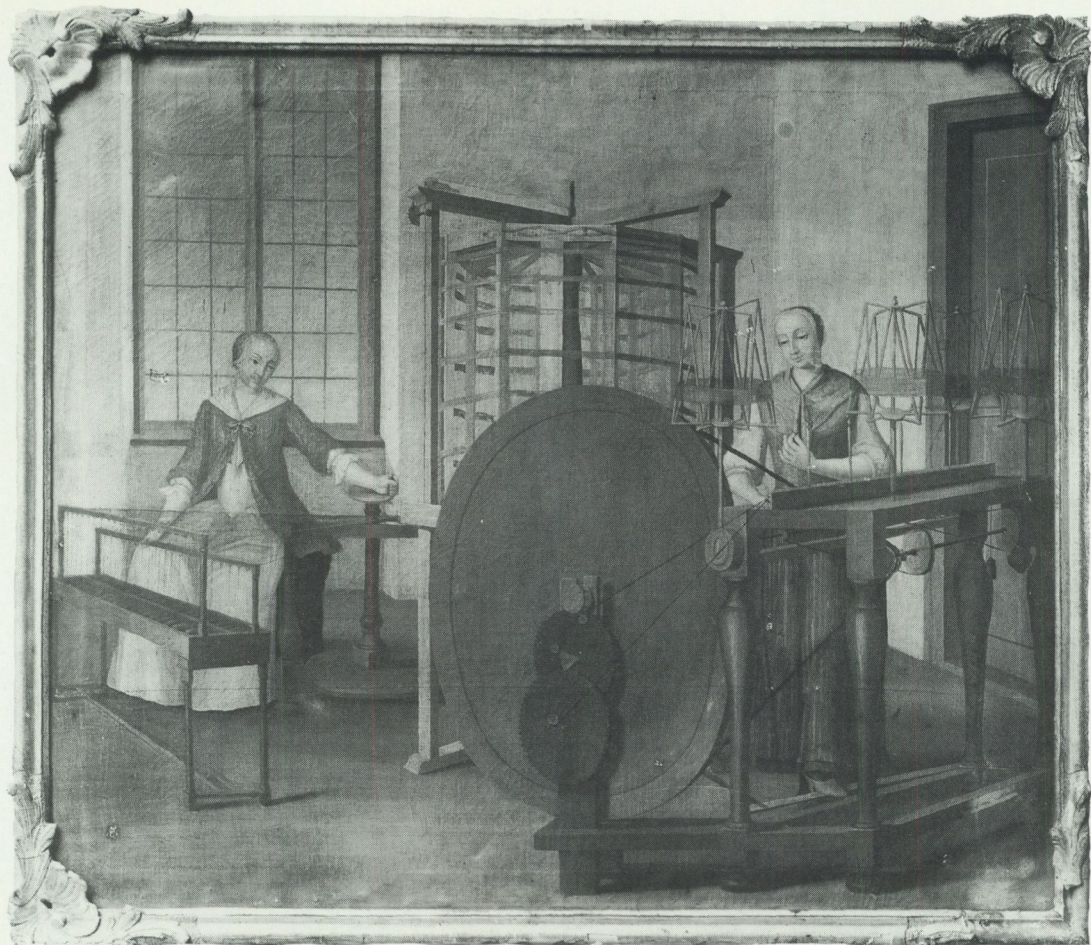
Som redan nämnts hade Karl Fredrik av Holstein inte glömts bort som tronpretendent. Han hade emellertid sökt hjälp hos tsar Peter och detta gynnade knappast hans parti i Sverige. Han fick nöja sig med en liten pension och vaga löften. Hans parti försvagades efter Peters död 1725. Horn ledde under dessa tider av hemlig europeisk kabinettspolitik och inrikes intriger Sveriges öden med utomordentlig skicklighet. Vid riksdagen 1726/27 besegrades det holsteinska partiet fullständigt. Hertigen, som gift sig med tsarens dotter Anna, flyttade tillbaka till Holstein, där gemålen dog efter ett år och han själv avled 1739. Hans son skulle

Arvid Bernhard Horn, riksråd
och den som hade den egentliga
makten under frihetstidens första
årtionden. Målning av G. E.
Schröder 1727. Riddarhuset.
Foto Statens konstmuseer.

senare för en kort tid bli tsar Peter III – mera bekant är dennes tyskfödda gemål, Katarina (II) den stora.

Under tiden fram till 1738 var Arvid Bernhard Horn (1664–1742) landets verklige styresman. Kung Fredrik blev kvar på tronen men utan makt och föga aktad. Med tiden intresserade han sig allt mindre för politiken och gjorde sällan sin stämma hörd – mest om det gällde någon utnämning där han kunde gynna vänner. Greve Horn gav Sverige vad det behövde – lugn och ro. Landet återhämtade sig och förhållandet till grannstaterna var gott. Befolkningsökningen blev snabb och folkminsk-

Intresset för manufakturerna blomstrade. Flera försök att odla silkesmaskar gjordes och många sidenväverier växte upp i Stockholm. Arbetet bedrevs hantverksmässigt. Bilden visar varpning och tvinning och är en av flera målningar, som under 1700-talets senare del suttit som dörröverstycken hos sidenfabrikören Rudolf Stenberg i Stockholm. Nordiska museet.

ningen genom pesten 1710 och Karl XII:s krig förbyttes snart i en klar ökning. Finanserna förbättrades år från år.

Handelspolitiken försökte gynna de första inhemska industrierna, de s.k. manufakturerna, även om bergsbruket och skogen alltjämt gav de största inkomsterna. Vetenskaperna omhulldes och våra två äldsta akademier instiftades (Konstakademien 1735, Vetenskapsakademien 1739). I allt detta hade Fredrik ingen del, även om hans porträtt enligt traditionen pryder alla medaljer som slogs till minne av viktiga händelser under hans långa regering. Man kan förstå kungen, som en gång, efter ett

långt tal över vad som utträttats under hans "glorwyrdiga" regering, häpet utbrast: "Potz Tausend Donner Wetter, haben Wir das alles getan?" ("För tusan djävlar, har Vi gjort allt detta?"). De flesta historierna om Fredrik anknyter annars till hans favoritsysselsättningar: jakten och kvinnorna. Han lär ha varit en av landets skickligaste skyttar, som kunde skjuta örnen av en hare i fullt språng. Jakterna kunde vara i flera veckor. 1729 var han i augusti i Dalarna och jagade björn, älg och lo. Det glada sällskapets äventyr fortsatte även inomhus och Rättviksprästens sommarbostad fick uppleva detta:

Fredrik I var en mäktig Nimrod, för att dock vara mäktig i något. Som vanligt hade han hela sitt stora tyska följe med sig; och tillfälligt tog han in på denna sommarbostad. Jakten... kunde inte tillfredsställa den krigiske herren, men både han och hans följe fortsatte övningarna innanför husets väggar. Och ännu har sommarbostaden märken efter, hur de stodo i det ena gavelfönstret och, genom alla de öppna dörrarna och alla rummen, sköto till måls mot fönsterposten i husets motsatta ända.

De många, mest tillfälliga, älskarinnorna tolererade Ulrika Eleonora i det längsta. Värre blev det när kungen på allvar förälskade sig i en sextonåring, Hedvig Taube (1714–44). Med henne fick han så småningom två söner, som upphöjdes till såväl svenska grevar som tyska riksgrevar von Hessenstein. Horn hade i hög grad förargat kungen genom att uttala sitt ogillande av denna förbindelse, men satt ändå kvar, säker på riksdagens stöd. Vid denna tid övertog Fredrik regeringen i Hessen-Kassel, där hans far, den gamle lantgreven Carl, avlidit. Under hans frånvaro i Hessen (1731) skötte drottningen regeringen till allas belåtenhet.

Till de viktiga händelserna under Horns tid som regeringschef hörde antagandet av 1734 års lag, varigenom de medeltida lands- och stadslagarna äntligen fick en modern ersättning.

Under 1730-talet konsoliderade sig oppositionen mot Horn och hans försiktiga politik. Carl Gyllenborg, Daniel Niklas von Höpken m.fl. fick Fredriks stöd, vad det nu kunde vara värt, och propagerade för en snabbare ekonomisk utveckling, något som gav dem insteg i borgarståndet. Man ville ge ökade statsunderstöd, höja tullarna och förmedla billiga banklån m.fl. stöd till näringarna. Just riksdagen 1734, som givit namn åt vår lagbok, fick se hattpartiet födas. Dess program var också krigiskt – man ville ha revansch mot Ryssland. Främst drevs "det stora hattpartiet" av den yngre adeln och av näringsidkarna. Motståndarna

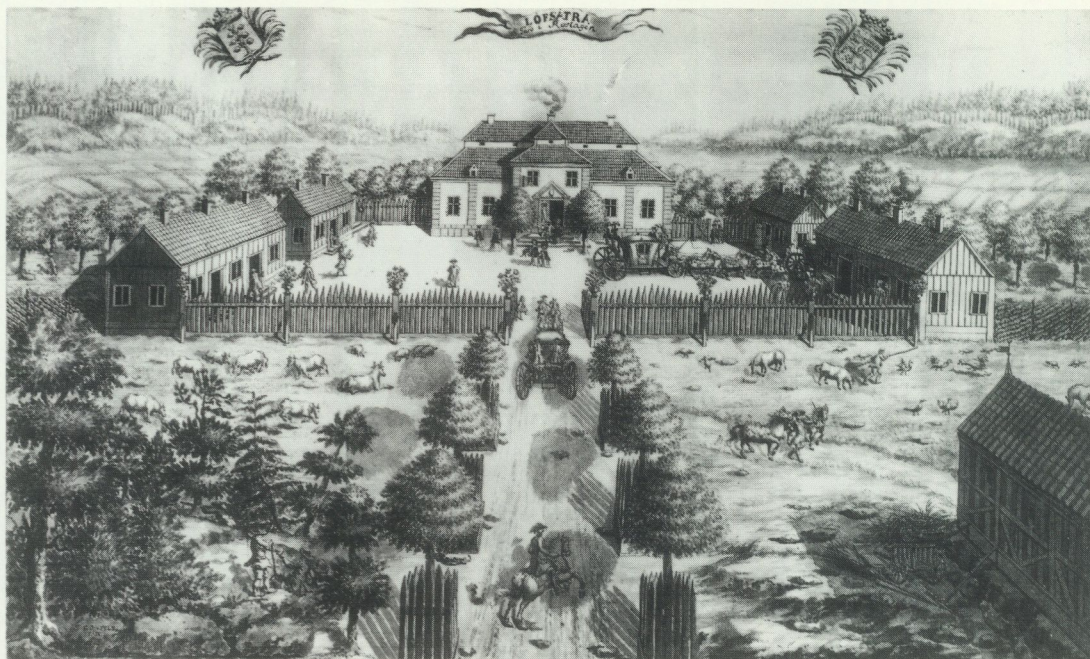
kallades under den grova agitationen fram till 1738 för "nattmössor" ("Ihr sind alle Nachtmützen" – "Ni är alla nattmössor" – lär Fredrik en gång ha sagt till sitt råd). På detta sätt uppstod partinamnen "hattar" och "mössor".

Den nämnda propagandan stöddes även med utländska pengar (från Frankrike) och åtskilligt fuffens bedrevs inför riksdagen, bl.a. uppköp av adliga fullmakter. Mordet på den svenske kuriren major Sinclair 1739 utnyttjades också för att öka rysshattet ("Sinclairsvisan").

Genom att få övervikt på riddarhuset och borgarståndet behärskade hattarna 1738 års riksdags sekreta utskott, där ju bönderna var utan representation. Detta maktmedel utnyttjade man till det yttersta. Carl Gustaf Tessin gjorde sin entré som ledande hattpolitiker och valdes till lantmarskalk. I december 1738 avgick Horn, som med ett kort avbrott suttit i rådet sedan 1705. Därefter attackerades de kvarvarande riksråden och fem av dem förklarades – på obetydliga grunder – för avsatta. Efter de avsatta och avlidna riksråden insattes nu idel hattar. Gyllenborg blev kanslipresident. Den nya regeringen fick sin instruktion av sekreta utskottet; den skulle bl.a. återta de provinser vi förlorat till Ryssland – gärna mera – samt befrämja landets näringar. Tessin skickades som ambassadör till Paris för att få stöd för den nya politiken.

Det revanschkrig mot Ryssland som hattarna påbörjade 1741 utan tillräckliga förberedelser och som saknade utländskt stöd – Turkiet slöt inom kort fred med Ryssland, hjälpen från Frankrike och Danmark uteblev – kunde ha slutat ännu olyckligare. Då pågick riksdagen 1740/41, där endast prästerna var fredsvänner. Till en början verkade tillfället väl valt. Kejsar Karl VI hade avlidit, Fredrik II av Preussen infallit i Schlesien och i Ryssland hade Anna efterträtt av den ettåriga Ivan VI. Svenska sändebudet intrigerade med prinsessan Elisabet, Peter I:s dotter – hon önskade avsätta Ivan med hjälp av svenska trupper från Finland.

Krigspartiet uppträdde nu med största hänsynslöshet och trotsade de lagliga formerna. På sommaren 1741 kände sig rådet redo – men med knapp majoritet. Fredrik, som vädrade krutrök, röstade för kriget och erbjöd sig överta befälet. Det hade kanske varit klokt, om man accepterat... Kriget förklarades i slutet av juli. Den 22 augusti avslutades riksdagen och lantmarskalken Carl Emil Lewenhaupt reste över till Finland och kriget.

En lantlig herrgårdsmiljö på 1750-talet. Kanslirådet Harald Appelboms lilla herrgård Löfsättra vid Ullnasjön i Täby. Huvudbyggnaden med sitt karolinska säteritak, uppfördes på 1600-talet, men hela anläggningen byggdes om under frihetstiden.

Det uselt förberedda och uselt skötta kriget slutade med totalt nederlag för Sverige. Katastrofen vid Villmanstrand i slutet av augusti var bara en början. Den överlägsna svenska flottan drabbades av en svår farsot och fick till sist dra sig tillbaka till Karlskrona utan att ha deltagit i en enda drabbning. När Lewenhaupt i november 1741 äntligen bröt upp mot Viborg var det för sent. Utan svensk hjälp, stödd av endast 200 grenadjärer, tillfångatog Elisabet den lille tsaren, hans mor och hans anhängare, varefter hon utan motstånd utropades till kejsarinna. Lewenhaupt blev nu rådvill, förstod ej att utnyttja tillfället och slöt vapenstillstånd. Härmed var egentligen alla chanser försuttna. Det gick inte att fortsätta kriget och Elisabet hade inte längre anledning att gå med på några avträdelser.

Mitt under dessa motgångar avled Ulrika Eleonora – den 24 november 1741 – allmänt saknad av folket. Åter aktualiserades tronföljdsfrågan och ett nytt holsteinskt parti uppstod. Elisabet hade redan kallat sin unge systerson Karl Peter Ulrik till S:t Petersburg och denne skulle snart bli förklarad som rysk tronföljare. I mars 1742 utfärdade Elisabet ett manifest vari hon erbjöd

Finland att med rysk hjälp frigöra sig och bli ett självständigt rike. I maj såg sig riksrådet nödsakat att sammankalla riksdagen till Stockholm.

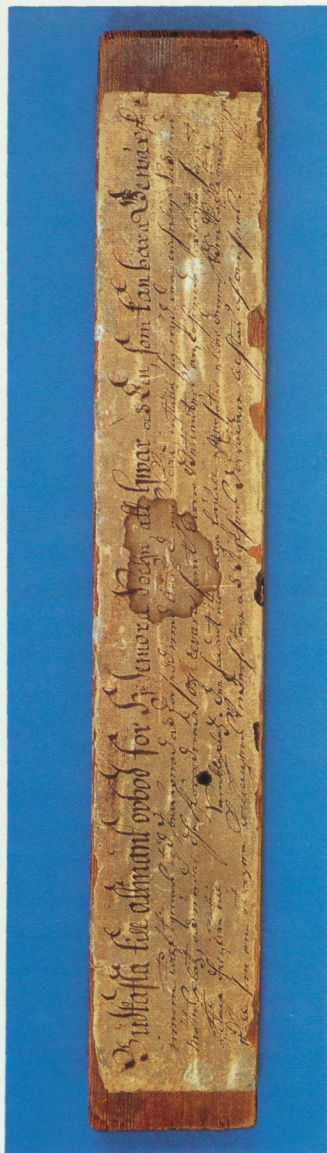
Under tiden uträttade den illa rustade och illa ledda svenska hären ingenting. När det ryska anfallet påbörjades i maj drog sig svenskarna tillbaka. Många officerare reste över till riksdagen. Till sist var hären innesluten i Helsingfors; generalerna Lewenhaupt och Buddenbrock hemkallades. I augusti 1742 kapitulerade den svenska hären, 11.000 man. Ryssarna ansåg motståndaren så pass ofarlig, att alla regementen tilläts återvända till sina hemorter. Så gick det till, när hattarna tänkt erövra S:t Petersburg!

Inom kort var största delen av Finland i ryska händer. Invånarna måste svära Elisabet trohet och avsikten var uppenbarligen att behålla rovet; den skonsamhet som visades tyder också på detta.

Inte bara för hattarna utan för Sverige var situationen minst sagt förtvivlad. Riksdagen samlades, hämndlysten och rasande, den 20 augusti 1742. Det var dock två viktigare frågor än hämnd på de skyldiga som skulle avgöras: fred med Ryssland (och på vilka villkor?) och tronföljden. Bland kandidaterna till den maktlösa kungavärdigheten märktes ingen mindre än sonen till Danmark-Norges enväldige kung, Kristian VI; flera andra namn var också på tapeten, framför allt den ovannämnda Karl Peter Ulrik, den blivande Peter III. Denne var faktiskt en kort tid vald av de tre ofrälse stånden, men de svenska sändebuden avvisades, sedan prinsen blivit rysk tronföljare och övergått till ortodoxa kyrkan. Nu blev danska kronprinsen Fredrik åter aktuell, särskilt bland bönderna (så mycket var det s.k. folkhatet mot Danmark värt i verkligheten!).

Nu kom ett nytt namn fram; ivrigt stöddes denne kandidat av sin släkting, den ryska kejsarinnan. Det rörde sig om Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp, (protestantisk) furstbiskop av Lübeck, brorson till den hertig Fredrik, som vi läst om tidigare och som var gift med Karl XII:s syster Hedvig Sofia. Adolf Fredrik var född den 3 maj 1710.

Fredsförhandlingarna började i februari 1743 i Åbo. Adolf Fredriks kandidatur framfördes med kraft på den ryska sidan. Det är klart att Elisabet trodde sig genom denna släkting kunna behärska Sverige och ställde därför i utsikt att återlämna Finland.

Budkavle från Dalupproret 1743, utskriven av "bondegeneralen" Gustaf Schedin "till allmänt opbod för Hedemora sochn". Livrustkammaren.

I Stockholm var oenigheten djup. Bönderna valde kronprins Fredrik – dock under protester frånståndets finska medlemmar. Den 11 maj beslöt sig de tre övriga stånden för Adolf Fredrik. En preliminärfred slöts i juni och den definitiva överenskommelsen kom ett par månader senare; Sverige fick avträda ytterligare en bit av Finland. Under den mellanliggande tiden hade något annat inträffat – uppgörelsen med generalerna och vårt sista stora bondeuppror.

Det var de två odugliga men knappast brottsliga befälhavarna i det finska fälttåget, Buddenbrock och Lewenhaupt, som hade ställts inför en ständernas kommission. De dömdes från "liv, ära och gods". Den förstnämnde halshöggs den 16 juli; dagen innan hade Lewenhaupt lyckats fly ur fängelset på Castenhov – man hade helt enkelt sågat ett hål i golvet under hans säng och fången hade sedan gått sin väg förbi vakten med en grönsakskorg över armen. Han greps emellertid i Stockholms skärgård "i bondkläder med utslaget, grått hår", fördes tillbaka och halshöggs i början av augusti.

Under tiden hade ett större drama utspelats. Missnöjda med såväl den förda politiken, katastrofen i Finland som tronföljarvalet hade bönderna kommit i allt större motsättning till de övriga stånden. "Herreregeringen" var orsaken till allt, menade de. Särskilt stark var upprorsandan i Dalarna – här fanns ju också traditioner att bygga på, låt vara att det i efterhand känns en smula egendomligt att ättlingarna till dem som reste sig mot Kristian Tyrann 1521 nu, i onådens år 1743, sände budkavlen för att ge stöd till en dansk tronföljare! Man ville ha "en kung och icke så många", göra sig av med "den gamle tysken" osv. Soldaterna slöt sig till bönderna och den 8 juni intogs Falun, där man tog kronans vapenförråd. "Stora Daldansen" hade tagit sin början. Några dagar senare tågade man mot Stockholm, där panik utbröt – från ena hållet upproriska bönder, från andra hållet kanske den ryska flottan!

Sedan besked om preliminärfreden inkommit beslöt de tre högre stånden att inkalla trupper. Det var hög tid. Dagen därpå, den 20 juni, stod den beväpnade allmogen framme mitt emot slottet på nuvarande Gustav Adolfs torg. Hattledarna flydde, men den gamle kungen red ut med trupperna och omringade Norrmalmstorg. Flertalet vägrade kapitulera och den 22 juni sköt bondeskaran på trupperna – ett av riksråden, Adlerfelt, som inte

Fana från Stora Daldansen. När dalallmogen tågade ner mot Stockholm tog de med sig de gamla fanorna som hängde i kyrkorna. Just Säterfanan skall ha använts vid Daldansen. Livrustkammaren.

flytt, utan följt med till torget, sårades dödligt. Nu fick trupperna order att anfalla och på ett ögonblick var skarorna i vild upplösning; många stupade eller högs ner, 3.000 togs tillfånga. Efterräkningarna blev dryga.

Dagen därpå, 23 juni, valdes Adolf Fredrik till tronföljare; bönderna anslöt sig till de övriga stånden. Nu var det Danmark man fruktade; där pågick rustningar sedan Fredrik gått miste om den svenska kronan. Hattarna, som med nöd och näppe behållit makten, slöt sig till Ryssland och vi fick t.o.m. hjälp mot den danska faran; 12.000 man ryska trupper sändes över till Sverige och var en tid inkvarterade kring Nyköping och Norrköping. Riksdagen avblåstes den 12 september 1743.

Tronföljaren, som fått plats i rådet och det formella befälet över hären näst efter kungen, anlände den 16 oktober till Stockholm. Den blivande kungen hade knappast visat prov på några större egenskaper som regent i sina landamärena, men var en vänlig och enkel man. Genom sin mor härstammade han från en syster till Gustav II Adolf, men var också släkt med det danska kungahuset – härav titeln "arvinge till Norge", som under det nya kungahuset ingick i titulaturen.

Efter flera månaders underhandlingar hade regeringen lyckats lugna den danske monarken, som också fruktade den nye tronföljarens eventuella anspråk på Holstein. Sommaren 1744 seglade de ryska trupperna hem.

Samma sommar hade en lysande beskickning, ledd av Carl Gustaf Tessin, rest över till Berlin. Här förmäldes den 6 juli genom ombud Adolf Fredrik med prinsessan Lovisa Ulrika (född 1720), syster till kungen av Preussen Fredrik II, "den store". Själva bilägret, som det hette, firades på Drottningholm i augusti under stora festligheter. Detta politiska äktenskap blev ovanligt lyckligt – för makarna, men knappast för Sverige.

Den preussiska prinsessan var begåvad, vacker och bildad. Hon delade sin makes intressen för konst och vetenskap (Adolf Fredrik stod inte bara vid svarvstolen, som man ibland kan förledas att tro) men var i alla hänseenden mycket intensivare och i begåvning klart överlägsen. Den moderna, särskilt den franska litteraturen älskade hon och hon samlade med lidelse – konst, mynt, medaljer, sällsynta stenarter, och inredde ett särskilt kabinett för alla dessa föremål på sitt favoritslott, Drottningholm. Dessa intressen störde ingen. Värre var, att hon ingalunda hade makens milda och fridsamma väsen. Hon var härsklysten och intrigant; sin gemål behärskade hon snart och denne kom därigenom att bli inblandad i partistriderna på ett sätt, som helt stred mot den svenska författningens anda och mening. Den gamle kungen betraktade hon med förakt och drog sig inte för att förlöjliga honom. Denne genomskådade henne ganska snart; väl hade han förlorat det mesta av sitt från början ringa intresse för regeringsaffärerna och var efter ett par hjärnblödningar våren 1748 ej längre att räkna med, men dum var han inte och ibland var hans omdöme gott.

Efter sina slaganfall glömde Fredrik de flesta namn och titlar, i synnerhet om det gällde frånvarande, och de flesta blev omnämnda som "general" eller "doktor", någon gång som "mops", när han var förargad. Så sent som i oktober 1749 berättar hans gunstling, sedermera amiralen Carl Tersmeden, att kungen yttrat följande efter en något överdriven komplimang, där han utmålats som "den mildaste och rättvisaste" av konungar:

Ja, om jag fått utöfva min kärlek och hjärta för Sverige, som jag önskat, att se hessiska huset på svenska tronen, så hade förmodligen Sverige blifvit

Tronföljdsfrågan blev aktuell 1743 eftersom Fredrik och Ulrika Eleonora var barnlösa. Bönderna var missnöjda med den förda politiken, bl.a. katastrofen i Finland. Missnöjet var särskilt starkt i Dalarna där budkavlen gick med stöd till en dansk tronföljare! Soldater anslöt sig, man intog Falun och stormade kronans vapenförråd. Några dar senare tågade man mot Stockholm "för att runka peruken av herrarna". Det kom till sammandrabbning vid slottet där panik utbröt. Minst 50 bönder dödades och sex av ledarna avrättades senare. Händelserna går under namnet Stora Daldansen. Temperamålnings av Bertil Bull Hedlund. Privat ägo. Foto K. G. Svensson, Dalarnas museum.

lyckligare med tiden, än nu aspecten är. Ty där en konung regeras af en äregirig, regeringssjuk och slug gemål, kan aldrig riket vänta sig annat än olyckliga följder.

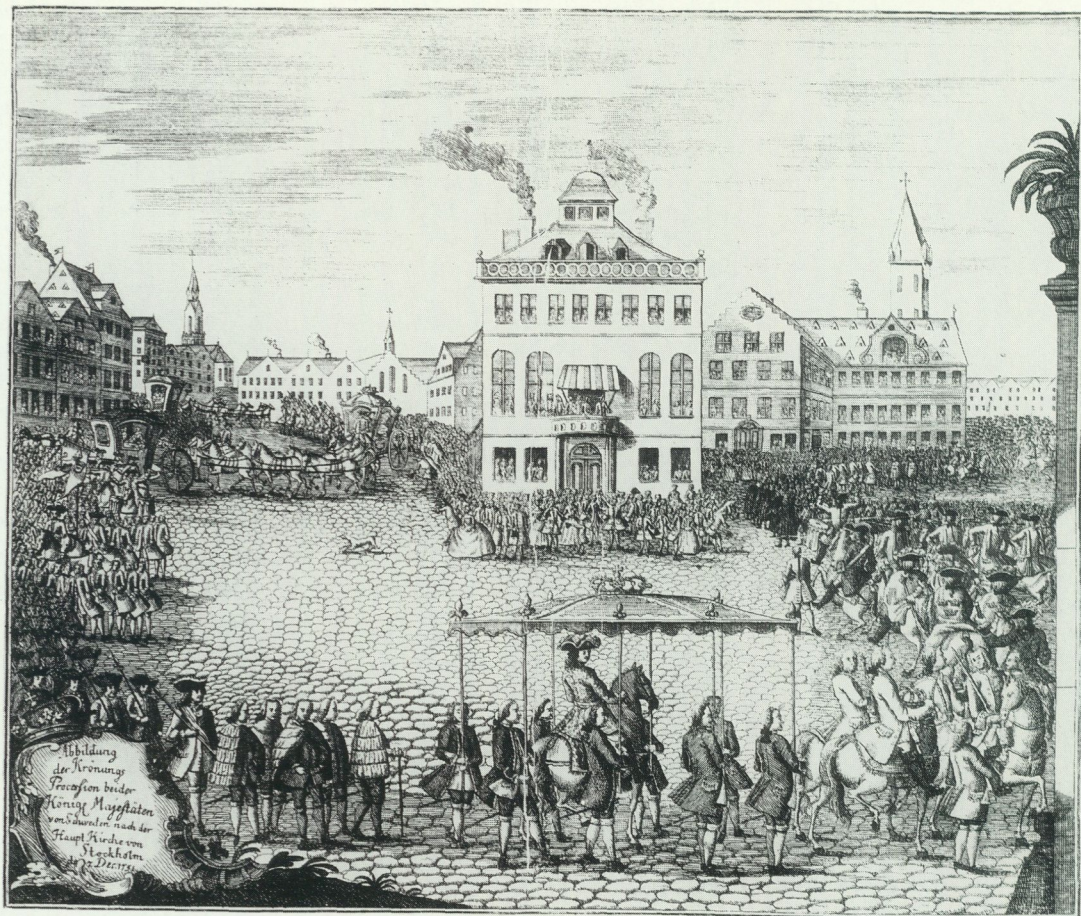
Jag känner hennes (Lovisa Ulrikas) tänkesätt och hans (Adolph Fredriks) svaghet. Du får se, att hon med sina intriguer söker spela regeringssättet öfverända och följa sin broders principer, som aldrig varit min idé, ty regeringssättet är godt, då Rikens Ständer hållas inom sina skrankor, och det var den enda plan, jag vid början af min regering hade. Den hade ock lyckats, om ej förrädiska vänner, som kanske trodde jag ambitionerade souverainitet, i förtid yppat planen. Du har lärt känna mitt tänkesätt. Du kan på min döda mull för hela världen bekänna, att jag af uppriktigt hjärta detesterat enväldsregering. Ett hederligt hjärta kan aldrig utan bedröfvelse se slafvar, och mitt tänkesätt för Sverige skall inför Guds domstol afplana alla mina andra mänskliga fel. (Man kan förmoda, att Tersmeden något förbättrat den slagrörde kungens yttrande!)

Den åldrande Fredrik blev allt sämre och hans namnteckning, som beredde honom allt större svårigheter, fick för mindre betydande beslut ersättas med en namnstämpel. Ännu 1750 deltog han dock i vissa ceremonier, men nöjde sig numera med att betrakta vackra kvinnor. I början av år 1751 försvagades hans krafter allt mer och i slutet av februari fick han nattvarden. Det är betecknande, att när han på sitt yttersta bad om "das gute Essen" ("den goda födan") bar man in flera läckra maträtter, innan man fattade, att den världsligt sinnade Fredrik ville ha nådemedlen. Den 25 mars avled han. Begravningen ägde rum först den 27 september.

ADOLF FREDRIK 1751–1771

Låt oss först berätta ytterligare något om Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas tid som tronföljare, i mycket deras lyckligaste tid. De blivande monarkerna hade ännu mycken tid över för att odla sina intressen och förhållandet till framför allt hattarna var gott. Deras hov lystes upp av sådana begåvningar som skalden och historikern Olof von Dalin, politikern och samlaren Carl Gustaf Tessin – sedan 1746 kanslipresident – och tidvis andra intellektuella, t.ex. Carl von Linné, som Lovisa Ulrika högakade och försåg med smultron från sitt eget växthus.

Stor glädje väckte kungahusets tillökning med tre prinsar och en prinsessa. Den blivande Gustav III kom till världen den 17 januari 1746, den förste infödde, svenske prinsen sedan 1600-talet, Karl (XIII) den 26 september 1748, storamiral i vaggan,

*Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning i december 1751
Kungen sitter till häst under baldakinen medan drottningen färdas i vagn i bakgrunden. Samtida kopparstick på Kungliga biblioteket.*

Fredrik Adolf den 7 juli 1750 och Sofia Albertina den 8 oktober 1753. Hattarna förblev vid makten under de närmaste riksdagarna. Mutsystemet började nu bli allmänt. Adolf Fredrik hade 1746 demonstrerat – stödd av sin gemål och regeringen – att han ingalunda ville gå i ryskt ledband. Nu började Ryssland ge ekonomiskt stöd (läs: mutor) till oppositionen, dvs. mössorna, snart också hjälpta av danskarna, medan Frankrike hjälpte hattarna. Detta var ingalunda något ovanligt i dåtidens Europa (det satt t.ex. många mutkolvar i det brittiska parlamentet) men framstod inför samtid och efterväld som en moralisk belastning för frihetstidens statsskick.

Detta är inte någon studie av Sveriges ekonomi, men vi bör i alla fall nämna, att hattarnas mynt- och manufakturpolitik blev en svår belastning för statsbudgeten. Kriget med Ryssland medförde, att Rikets Ständers Bank sedan 1745 inte längre förmådde inlösa sina sedlar. Vi fick i praktiken pappersmyntföt. Den svenska valutan (daler, mark och öre) sjönk i förhållande till den internationellt gångbara riksdalern. Det rikliga stödet till manufakturerna förbättrade inte situationen. *Alla* företag var dock inte beroende av statsunderstöd och t.ex. Ostindiska Kompaniet gjorde lysande affärer.

Om det unga kungaparet tänkt sig någon maktutvidgning vid trontillträdet – och det hade de säkert – blev de snart grymt besvikna. Man brukar från denna tid tala om ett hovparti, där drottningen var mera ledande än kungen. Något parti i egentlig mening var det inte, närmast ett antal personer, främst av adeln, som stödde tanken på en utvidgad kungamakt (men inte något envælde!) och som kom från såväl hattar som mössor. Den kungaförsäkran som riksdagen 1751 – eller rättare sekreta utskottet – satte upp gav ingalunda Adolf Fredrik något större inflytande – jo, han fick rätt att utdela de 1748 instiftade riddarordnarna utan rådets hörande! Den 25 november underskrev han sin konungaförsäkran och därefter kunde den praktfulla kröningen äga rum; drottningkronan var nytillverkad efter fransk förebild.

Förhållandet till Tessin, som ju var vad vi idag skulle kalla statsminister, hade klart försämrats under 1751. Särskilt drottningen var missnöjd med att Tessin så avgjort gått in för att stödja den gällande författningen.

Adolf Fredrik besökte Finland sommaren 1752, den förste svenske monark som gjort en sådan resa sedan Gustav II Adolf. Bl.a. inspekterade han uppförandet av Sveaborg utanför Helsingfors och tog sedan sin återväg längs Bottniska viken. Den politiskt betydelselösa "eriksgatan" uppväckte stor förtjusning och avsatte en mängd mer eller mindre pekorala dikter, ungefär som när den av migrän plågade kungen ett decennium senare sökte bot vid Loka Brunn och fick följande till livs:

"Loka, låt varenda droppa
För kung Adolf Fredrik hoppa."

I början av 1754 ägde ett våldsamt uppträde rum mellan kungaparet och Tessin. Den senare avsåg sig alla uppdrag vid hovet –

Vetenskapen och näringarna omhuldades. På denna medalj från Adolf Fredriks tid och med inskriptionen "Länder fridsamt intagne" plöjer bonden stillsamt jorden med hjälp av sina oxar. Kungliga Myntkabinettet. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet.

Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp valdes till tronföljare 1743 och förväldes året därpå med Lovisa Ulrika, syster till Fredrik den store av Preussen. Regeringsmakten innehades av det parti, hattarna eller mössorna, som för tillfället hade majoritet i riksdagen. Systemet medförde en svag kungamakt; med sin namnunderskrift bekräftade kungen rådets beslut. Lovisa Ulrika, intelligent, härsklysten och intrigant, gjorde flera försök att stärka kungamakten, men misslyckades. Porträttet utfört av Lorens Pasch d.y. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

även sitt guvernörskap för kronprins Gustav. Några år senare lämnade han även politiken och drog sig tillbaka till Åkerö (1761). Hans storartade samlingar övergick på olika sätt (bl.a. genom kungliga köp) i statlig ägo.

I den fortsatta striden mellan kungen och rådet anade man hela tiden drottningens inflytande. Riksdagen stödde naturligtvis helhjärtat rådet. I denna situation började drottningen planera en statsvälvning, som hon delvis finansierade med de juveler hon fått vid förmälningen och felaktigt trott vara sin personliga egendom. De pantsattes i Berlin, men måste hastigt återkrävas, när riksdagen begärde en revision.

I slutet av juni, innan man var helt färdig, förråddes kuppen. Ständernas kommission lät genast fängsla och tortera ett antal misstänkta. Det hela slutade med åtta avrättningar, däribland av rikets förste greve, Erik Brahe, vars fulla delaktighet knappast bevisats. Kungaparet måste motta en riksdagsdelegation och kungen fick lova, att han skulle styra riket enligt sin försäkran och erkänna rådets myndighet. Frikostiga belöningar utdelades; bl.a. måste kungen adla den underofficer, som upptäckt sammansvärjningen, och en särskild medalj, "Den bestående friheten", slogs av ständerna. Tiden närmast efter revolutionsförsöket hade kungamakten blivit nedsatt till en slags statsdekoration.

Hattarnas nederlag i kriget mot Ryssland tycktes nu bortglömt och man trodde sig kunna göra lätta vinster på bekostnad av Preussen (som regerades av drottningens bror!). Landet var ansatt från alla håll under det s.k. sjuårskriget. Man tog en formalitet till förevändning – Fredrik II hade brutit mot Westfaliska freden 1648 genom infallet i Sachsen och Sverige var en av garanterna! I mars 1757 slöts ett fördrag med Österrike och Frankrike. På hösten 1757 började kriget, som fördes i Svenska Pommern. Precis som förra gången var Sverige otillräckligt rustat. Hela kriget är en sorglig historia, som endast ruinerade statsfinanserna och inte gav de svenska vapnen någon ära. 1762 dog Elisabet av Ryssland och Peter III, snart mördad, hann sluta fred med Fredrik II, som han avgudade. Hattregeringen måste använda sig av Lovisa Ulrika – vilken chikan! – för att förmedla den fred som slöts i Hamburg i maj 1762 utan minsta vinst för Sverige.

Hattarna lyckades under riksdagen 1760–62 med möda behålla en del av makten. Vid denna framträdde general Pechlin

som den borne ärkeintrigören. Hattarnas främsta man var nu Axel von Fersen d.ä. Sin övervikt hade de dock förlorat och flera riksråd – de som ansågs mest ansvariga för det pommerska kriget – måste lämna rådet. Mössorna fick så småningom majoritet i alla stånd utom hos borgarna. Till sist uppnåddes en slags förlikning mellan hovet och hattarna, och därigenom hade de senare, med yttersta svårighet och med accepterande av tre mössor och flera ovissa i riksrådet, fått ett visst andrum. Vid nästa riksdag – 1765 – skulle dock det modstulna partiet, som mist sitt franska stöd, efterträdas av de sedan länge tillbakasatta mössorna, numera mycket förändrade sedan Horns dagar – man brukar tala om ”de yngre mössorna”.

Under den 20 månader långa riksdagen som avslutades i juni 1762, gör en ny och snart märkbar politisk personlighet sin entré – den 16-årige kronprinsen, som får tillstånd att delta i rådets sammanträden. Den roll han spelade under frihetstidens sista år får inte glömmas bort. Han började efter några år delta i drottningens diskussioner med vissa politiker om kungamaktens utvidgande, där såväl Fersen som Scheffer ställde sig försiktigt positiva, kanske mest för att sätta hämsko på ständernas godtycke. Men det skulle dröja och det blev inte drottningen förunnat att genomföra denna förändring, utan hennes son.

När riksdagen ånyo samlats 1765 hade mössorna fått majoritet. Nog fanns det mycket att klandra – rikets skuld var 60 miljoner daler silvermynt och statsbristen 1764–65 ej mindre än 26 tunnor guld. (En tunna guld var en benämning på 100.000 daler silvermynt. När dalern sjönk i värde, minskade också ’guldtunnan’.) En utrensning företogs genast i riksrådet, som snart bestod av nästan uteslutande mössor. Greve Carl Gustaf Löwenhielm blev kanslipresident. Det var nu slut med den lättsinniga lånepolitiken, sparsamhet blev dagens lösen och konkurserna blev många. Inflationen efterträddes av deflation och dalerns värde steg. Tryckfrihet infördes (1766) som en grundlag, de politiska småskrifterna översvämmande landet.

Drottningen hade ständigt motarbetat giftermålet mellan Gustav och den danska prinsessan Sofia Magdalena; nu genomfördes detta som en politisk åtgärd – mössorna stod ju Danmark och Ryssland nära och hade brutit med Frankrike.

Den ekonomiska krisen, som också märktes inom bergsbruk och lantbruk, gjorde snabbt den nya regeringen impopulär.

Niclas von Oelreich var 1746–66 Censor librorum, dvs. skötte tryckfrihetsärenden. Han följde 'med fingret i vädret' hur de politiska vindarna blåste och tog för egen vinning betalt för att godkänna författarnas manuskript. Samtida karikatyr. Kungliga biblioteket.

Någon verklig ledarbegåvning hade knappast mössorna. Detta parti började också visa mera "demokratiska" tendenser och var helt främmande för de kungliga anspråken på större inflytande. Hovet och hattarna konsoliderade sitt samarbete, som kom att vara frihetstiden ut.

Hösten 1768 bedömde oppositionen det lämpligt att framtvunga en ny riksdag. Kronprinsen tog här ledningen. Den 12 december infann sig kungen och hans son i rådet, och den senare

läste upp ett kungligt diktamen: om inte riksdagen sammankallades, skulle kungen nedlägga regeringen. Så skedde tre dygn senare, när rådet vägrat gå med på kungens krav. Kronprinsen reste runt och meddelade alla ämbetsverken vad som skett. Rådet försökte nu regera vidare med hjälp av namnstämpeln, men som verk och kollegier var befolkade av hattar, vägrade dessa att lyda en regering utan kung och nedlade, de också, sina arbeten. Rådet blev tvunget att sammankalla en urtima riksdag, som möttes i Norrköping i april 1769.

Redan före höstens dramatiska händelser hade kronprinsen gjort propaganda för kungahuset genom att resa runt i landet; bl.a. besåg han Bergslagen under en flera veckor lång rundtur; försiktigtvis medförde han ett ganska stort följe – bl.a. egen kock som hette Venus – och ett bagage med egen säng. En gammal vandringshistoria, som berättas om alla svenska tronföljare (utom förstås Karl Johan) fram till våra dagar, går att leda tillbaka till denna tid. Det är dalmasen som säger till kronprinsen: "Här i Dalarna säger vi du till alla utom till Dig och far Din".

Den urtima riksdagen – som snart flyttade till Stockholm – blev en framgång för hattarna som återkom till makten. Claes Ekeblad blev kanslipresident. Den nya regeringen fortsatte, om än i försiktigare form, sin politik från före 1765. Valutans värde försämrades ånyo och det verkade lika svårt som förut att reformera missbruken. Ständerna sade nej till all revision av författningen; Pechlin och hans anhängare hade stort inflytande.

Kronprinsen reste på hösten 1770 till Frankrike för att bedriva hemliga underhandlingar samt, naturligtvis, njuta av den franska kulturen, som var honom så välbekant. Någon verklig fart på underhandlingarna blev det inte.

Den 12 februari hade Adolf Fredrik intagit en middag bestående av bl.a. ostron, hummer, surkål och hetvägg (dvs. semlor med mjölk), närmast en normal vardagsmåltid. Vid spelbordet klagade han över ont i magen, svimmade plötsligt och var efter några minuter död! Nyheten nådde den nye kungen den 1 mars; han var just då på operan i Paris. Det blev nu lättare att underhandla och han kunde resa hem med Ludvig XV:s löfte om betydliga subsidier men också med dennes faderliga råd att åstadkomma en försoning mellan partierna. Detta blev också Gustavs mål till en början. Den nya riksdagen, som öppnades den

Var det verkligen semlorna, som det påståtts? Den 12 februari hade Adolf Fredrik intagit en middag med bl.a. ostron, hummer, surkål och hetvägg (semlor med mjölk), en närmast normal vardagsmiddag vid hovet. Vid spelbordet senare på kvällen klagade han över magont, svimmade, och var efter några minuter död! Tronföljaren, kronprins Gustav, nåddes av dödsbudet den 1 mars på Operan i Paris. Hur dåtidens semlor såg ut kan man läsa om hos Kajsa Warg. Foto Mats Landin.

13 maj 1771, blev dominerad av mössorna, som intog riksrådsplatserna och behärskade utskotten. En lång strid om den nya kungaförsäkran inleddes.

Först på våren 1772 ägde Gustavs och Sofia Magdalenas ståtliga kröning rum. Kungen hade då gett upp hoppet om "försoningen" och börjat planera en statsvälvning. Var den nödvändig? Den samtida "historieskrivningen" påverkade länge synen på Gustavs kupp den 19 augusti 1772, då han – helt oblodigt – lät arrestera en del partimän och med lätthet förmådde trupperna att svära honom en ny trohetsed. En ny författning antogs av den samlade riksdagen, som först fått lyssna på ett straffital från tronen. Kungens makt ökades väsentligt, om än inte på alla områden. Frihetstiden var slut.

Den viktiga avhandling om frihetstidens författning som Fredrik Lagerroth framlade 1915 innebar en ny syn på perioden. Utan att vara blind för partiernas och riksdagens svaga sidor menade Lagerroth, att mössornas politik 1771/72 pekade framåt mot en bättre utveckling, som Gustav avbröt. Striderna om adelns privilegier, som rasat för fullt under riksdagen, bidrog till att officerare och ämbetsmän – som nästan alla var adliga – ställde sig på Gustavs sida. När kungen 1789 genomdrev förenings- och säkerhetsakten försvann ändå en stor del av dessa privilegier och demokratiseringen tog sin början; den mycket starka kungamak-

*Gustav III som kronprins. Sam-
tida kopparstick efter målning av
J. H. Scheffel.*

ten, till en början stödd av alla de ofrälse, fick sina gränser fastställda när den nya grundlagen antogs 1809. Vår nuvarande författning och riksdag har sina rötter i frihetstiden. Faran att Sverige 1772 stod i begrepp att dela Polens öde var överdriven. Så menade Lagerroth. Oomstridd har han inte blivit, men onekligen har han ställt denna period av vår historia under debatt och

åtminstone lärt oss, hur lätt det är för vetenskapsmannen att låta sina av samtiden präglade uppfattningar påverka synen på det förflutna.

Hur man än ser på händelserna den 19 augusti, måste man konstatera, att kungen var populär bland folket och att större delen av officerskåren genast gick över till honom. Det gråts inte många tårar över riksdagen. Måhända bidrog två års missväxt till att "mannen på gatan", som aldrig gillar en sittande regering när tiderna är dåliga, väntade sig underverk. Avslutningsvis några rader av amiralen Tersmeden, kungatrogen utan att höra till de invigda, men som på Slottet bevittnat rådets snopna miner och kungens framgångar och nu befann sig på sin post, Skeppsholmen, ivrigt väntande:

... och under det jag väntade på kanonerna, hörde vi från Slottsbacken rop på rop – 'Gud välsigna och bevara konungen!' Från Bommen kunde vi se troupper och en otalig myckenhet människor, som under dessa fröjderop passerade Norrbro åt Norr. Jag lät kalla alla, som voro på Holmen (= Skeppsholmen), och berättade dem, hvad som passerat: att hela rådet arresterats i rådsrummet, att H.M:t som rikets och en äkta fri regerings beskyddare hyllats på borggården af gardiet och tusentals människor, att han nu hyllas vid alla vakter och stora platser, och att han snart kommer hit för att taga hyllningseden af oss som ett frit folks hufvud och försvar!

'Konungen vill då ej hafva souverainiteten?' frågade en viss man. – 'Nej, det bedyrar jag er vid Gud och min salighet. Han vill hämma Riksens Ständers öfver all lag tagna myndighet och efter lag regera öfver ett fritt folk' – 'Gud vare evinnerlig ärad! Gud välsigna och bevara vår nådiga konung', ropade alla med en röst flera gånger. Jag embrasserade och kysste alla officerare och civila med handtag och inbördes förbindelse att som trogna och lydiga undersåtare älska och vörda en nådig, rättvis och lagbunden konung ...

Alexander Roslin målade detta porträtt av Gustav III och hans bröder Karl och Fredrik Adolf i Paris 1771. Gustaf och Fredrik Adolf befann sig i Paris och kunde sitta modell medan Karl komponerades in i tavlan. Foto Statens konstmuseer.